

25. ГАБО, ф. 2178, оп. 1, д. 1.
26. ГАБО, ф. 2149, оп. 1, д. 21.
27. ГАБО, ф. 2135, оп. 2, д. 864.
28. ГАБО, ф. 192, оп. 1, д. 29.
29. ГАБО, ф. 2733, оп. 1, д. 45.
30. ГАБО, ф. 2733, оп. 1, д. 49.
31. ГАБО, ф. 2182, оп. 1, д. 134.
32. ГАБО, ф. 2151, оп. 1, д. 63.
33. ГАБО, ф. 2733, оп. 1, д. 57.
34. ГАБО, ф. 2738, оп. 1, д. 4.
35. ГАБО, ф. 2736, оп. 1, д. 65.
36. ГАБО, ф. 192, оп. 1, д. 16.
37. ГАБО, ф. 2736, оп. 1, д. 56.
38. ГАБО, ф. 2135, оп. 2, д. 158.
39. ГАБО, ф. 2135, оп. 1, д. 285.
40. ГАБО, ф. 2733, оп. 1, д. 22.
41. ГАБО, ф. 2149, оп. 1, д. 37.
42. ГАБО, ф. 199, оп. 1, д. 10.
43. ГАБО, ф. 203, оп. 1, д. 1.
44. ГАБО, ф. 2149, оп. 1, д. 36.
45. ГАБО, ф. 2735, оп. 1, д. 50.

Наталія Сірук

Повоєнні ідеологічні кампанії в Україні (друга половина 40-х – початок 50-х рр. XX ст.): джерельна база

На основі широкого кола джерел, архівних документів і матеріалів, критичного осмислення доробку попередників – вітчизняних та зарубіжних учених – у статті – цілісно і комплексно проаналізовано джерельну базу політико-ідеологічних кампаній в Україні в другій половині 40-х – на початку 50-х рр. XX ст.

Ключові слова: ідеологія, культура, інтелігенція, постанова, джерельна база.

Сірук Наталія. Послевоенные идеологические кампании в Украине (вторая половина 40-х – начало 50-х гг. XX ст.): база источников. На основе широкого круга источников, архивных документов и материалов, критического осмысления наработки предшественников – отечественных и зарубежных ученых – в статье дается целостный и комплексный анализ источниковой базы политико-идеологических кампаний в Украине во второй половине 40-х – в начале 50-х гг. XX ст.

Ключевые слова: идеология, культура, интеллигенция, постановление, источниковая база.

Siruk Nataliya. Post-War Ideological Campaigns Are in Ukraine (the Second Half of 40th is Beginning of 50th of XX Item): Spring Base. On the basis of wide circle of sources, archived documents and materials, critical comprehension of work of predecessors – domestic and foreign scientists, in the article the integral and complex analysis of a spring base is given politiko-ideological campaigns in Ukraine of the second half of 40th – beginning of 50th of XX item.

Key words: ideology, culture, intelligentsia, decision, spring base.

Постановка наукової проблеми та її значення. Сутністю проблеми цієї статті є дослідження джерельної бази ідеологічних кампаній в Україні, т. зв. «ждановщини», які відбувались у суспільно-політичному та культурному житті України в другій половині 40-х – на початку 50-х рр. XX ст.

Аналіз досліджень і публікацій. Аналіз архівних матеріалів, передусім постанов та рішень ЦК КП(б)У, збірників документів та матеріалів, мемуарної літератури, розкриває суть, методи й наслідки культурно-ідеологічних кампаній останнього періоду сталінщини. Згадані в статті наукові праці та документи дають змогу об'єктивно оцінювати важливі аспекти діяльності інтелігенції післявоєнного періоду.

Цілі та завдання дослідження. Ураховуючи недостатню вивченість у історіографії зазначеної проблеми, за мету поставлено комплексно дослідити, на основі аналізу, узагальнення архівних джерел та опублікованих праць, матеріалів періодичної преси, джерельну базу «ждановщини» в Україні в другій половині 40-х – на початку 50-х рр. ХХ ст., залучити новий документальний матеріал, що з'явився в останні роки.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Історія України ХХ ст. викликає значний науковий і пізнавальний інтерес. Вивчення новітньої історії України потребує докладного аналізу сутності й механізмів політико-ідеологічного контролю тоталітарної влади за суспільством, у тому числі за різними аспектами культурного розвитку та діяльністю творчої інтелігенції.

Наявна джерельна база дає змогу досить повно розкрити різні напрями політичного контролю за культурно-науковою сферою, який здійснювався в Україні в другій половині 40-х – на початку 50-х рр. ХХ ст., які можна поділити на такі основні групи: неопубліковані архівні документи; опубліковані документи та матеріали; спогади; періодичні видання.

Основним джерелом вивчення теми стали документи центральних і місцевих державних архівів України, центральних архівів Російської Федерації, частину з яких було розсекречено лише нещодавно. Вони містять цікавий та маловідомий фактичний матеріал.

У Центральному державному архіві громадських об'єднань України опрацьовано документи фонду 1 – Центрального комітету Компартії України. З цього фонду використано документи описів 1 – матеріали з'їздів, конференцій і пленумів ЦК КПУ, 6 – протоколи засідань Політбюро і матеріали до них, 16 – протоколи засідань Політбюро, «Окрема папка», 70 – відділ агітації і пропаганди, 71 – відділ науки і вищих навчальних закладів, 72 – відділ художньої літератури і мистецтва. Тут зосереджено стенограми з'їздів, конференцій, пленумів та активів партійних органів, доповідні записки, звіти й інформації місцевих партійних організацій тощо.

Ці документи докладно розкривають політико-ідеологічні кампанії, політику Комуністичної партії стосовно літератури, мистецтва та культури загалом, дають можливість простежити ставлення творчої та наукової інтелігенції до радянської системи. У фонді зберігається чимало матеріалів, які стосуються діяльності радянської тоталітарної системи та її інститутів.

У Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України опрацьовано фонди, які допомагають відтворити культурно-наукове життя першого повоєнного десятиліття. Особливий інтерес становлять фонди 4605 – Головного управління у справах літератури і видавництва при Раді Міністрів УРСР та 166 – Міністерства освіти УРСР. У цих фондах зберігаються офіційні документи – накази, постанови, довідки, інформації тощо, які розкривають діяльність відповідних державних органів щодо посилення політико-ідеологічного тиску на культурне та наукове життя України в післявоєнний період і дають можливість показати цей процес у його динаміці, у розвитку.

У Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва вивчено документи фондів 590 – Спілки письменників України, 661 – Спілки композиторів України. У них зосереджено протоколи керівних органів спілок, творчі та тематичні плани, рецензії на художні й музичні твори літературно-мистецької інтелігенції України, що висвітлюють діяльність літературно-мистецької інтелігенції України у другій половині 40-х – на початку 50-х рр. ХХ ст. Матеріали цих фондів дають можливість проаналізувати взаємовідносини між партійно-державними структурами та письменниками й композиторами, особливості кадрової політики, ідеологічної роботи партійних органів із творчою інтелігенцією тощо.

Матеріали державних архівів Львівської, Волинської, Рівненської, Запорізької областей допомагають простежити розвиток культури й науки в окремих регіонах України, особливості проведення ідеологічних кампаній «на місцях», долю творчої і наукової інтелігенції, що працювала в провінції тощо. Це передусім документи обласних партійних комітетів, обласних виконавчих комітетів рад депутатів трудящих, відділів виконкомів – у справах мистецтв, культурно-просвітницьких закладів і т. д., а також обласних організацій творчих спілок і деяких творчих колективів.

Із документів Державного архіву Львівської області значний інтерес становлять справи фондів: 3 – обласного комітету Компартії України, 4 – міського комітету партії, 1864 – обласної організації Спілки композиторів УРСР, 2009 – обласної організації Спілки радянських письменників України, 3808 – відділу Союзу радянських письменників України. У них зберігаються довідки, доповідні за-

писки, листи ЦК КП(б)У до Львівського обкому з питань ідеологічної роботи, а також інші документи та матеріали, що відображають різні аспекти духовного життя в області.

Ці документи засвідчують, що Львівщина, так як інші західні області України, перебувала під особливим наглядом партійних і державних органів. Численні матеріали показують, як утілювався на місцях курс на радянізацію західноукраїнського регіону, зокрема у сфері літератури, мистецтва та науки. Використані справи дають можливість простежити сутність і напрями боротьби влади з «українським буржуазним націоналізмом», що становило серцевину ідеологічних кампаній в Україні в перші післявоєнні роки.

Що стосується документів державного архіву Рівненської області, то варто зазначити фонд 400 – обкому Компартії України, який містить статистичні звіти, інформації та листування з ЦК КП(б)У про агітаційно-пропагандистську діяльність, культурно-просвітницьку й політико-масову роботу Ровенського обкому КП(б)У; Волинської області, у т. ч. фонду 1 – обкому Компартії України, 6 – виконавчого комітету обласної Ради депутатів трудящих, 49 – обласного відділу мистецтв, 420 – обласного відділу в справах культурно-просвітницьких закладів, які відтворюють політично-ідеологічну ситуацію і культурно-мистецьке життя на Волині.

Для вивчення зазначеної проблеми залучено документи Державного архіву Запорізької області, серед них багато справ із фондів 102 – обкому Компартії України та 2518 – обласного відділу в справах мистецтв. У цих справах містяться накази й директиви керівних партійних і державних органів із питань розвитку культури та науки, довідки й інформацій про роботу парторганізацій, стенограми зборів стосовно рішень сесії ВАСГНІЛ тощо. Ці документи дають змогу простежити ставлення місцевої влади до творчої і наукової інтелігенції, реалізацію ідеологічних партійних настанов.

Важливе значення для вивчення проблем політико-ідеологічного контролю мають документи, які зберігаються в центральних державних архівах Російської Федерації, зокрема використано матеріали Російського державного архіву соціально-політичної історії, фонд 17 – ЦК ВКП(б)–КПРС: описи 3 – протоколи засідань Політбюро ЦК, 125 – відділ пропаганди і агітації (1938–1948 рр.), 131 – відділ партійних, профспілкових і комсомольських органів, 132 – відділ пропаганди і агітації, 133 – відділ науки і ВНЗ, 162 – протоколи засідань Політбюро ЦК ВКП(б). «Окрема папка» (копії).

Залучені документи дають можливість по-новому висвітлити багато важливих наукових проблем, зокрема тих, що стосуються розвитку культури й науки. Вони стосуються не лише загальних проблем Радянського Союзу, а й торкаються становища окремих союзних республік, у тому числі в Україні. Ці документи дають змогу дослідити зміст, напрями й наслідки політики партії в галузі культури та науки, наприклад, особливості ідеологічних кампаній, т. зв. «ждановщини», розгорнутих сталінським режимом у перші післявоєнні роки.

Другу групу джерел становлять опубліковані документи й матеріали, присвячені означеній тематиці. Серед них слід назвати видання, у яких містяться документи керівних партійних і державних органів, зокрема стенограми та матеріали з'їздів, пленумів ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У, збірники «КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1898–1971)» [1], «Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК» [2], «Сборник законов Украинской РСР, указов Президиума Верховного Совета Украинской РСР. 1938–1979» [3].

Для дослідження поставленої проблеми використано збірники документів і матеріалів, виданих у радянський період, які стосуються досліджуваної проблеми, – «Культурне будівництво в Українській РСР, червень 1941–1950» [4], «Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР. 1939–1979» [5]. У них розміщено документи й матеріали, присвячені розвитку культури та науки в Україні, відображено так звану керівну роль Комуністичної партії в цій ділянці у післявоєнні роки. Значна увага приділяється діяльності Рад депутатів трудящих, профспілок, комсомолу, в тому числі в ідейно-політичній сфері.

Було використано також збірники документів і матеріалів пострадянського періоду. До них увійшли численні розсекречені документи, які донедавна були цілком недоступні історикам. Серед цих видань варто виділити збірники «Культурне життя в Україні. Західні землі» [6], «У лещатах тоталітаризму: перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956 рр.)» [7], «Національні відносини в Україні у ХХ ст.» [8], «Україна у ХХ столітті» [9], «Літопис нескореної України» [10], «Десять буремних літ: Західноукраїнські землі в 1944–1953 роках» [11], які значно збагатили джерельну базу дослідження.

У цих збірниках уміщено цінну інформацію про політику сталінського режиму в післявоєнний період, зокрема в галузі духовного життя, наведено численні свідчення про репресії інтелігенції, священників, інакодумців передовсім на західних землях України. Багато із залучених матеріалів опубліковано вперше, що дає змогу по-новому оцінити культурні процеси в республіці. Значний інтерес становить збірник «Українська суспільно-політична думка у ХХ столітті» [12], який опублікували вітчизняні вчені в діаспорі, що містить низку документів і матеріалів із проблем розвитку культури й науки в Україні в останній період сталінщини.

Безцінний кінолітопис першого повоєнного десятиліття становлять документальні фільми, кіножурнали, окремі сюжети, що зберігаються в Центральному державному кінофотофоноархіві України імені Г. С. Пшеничного. Це передусім «Кінолітопис. Анотований каталог кіножурналів, документальних фільмів і кіносюжетів (червень 1945–1955)», провідною темою якого є відновлення життя на визволеній від фашистських окупантів землі, відбудова зруйнованої війною і подальший розвиток народного господарства, культури та науки України. В унікальному документі висвітлено післявоєнну відбудову в Україні й подальший розвиток господарства, культури та науки республіки. Більшість із них – це кіножурнали, документальні фільми, кіносюжети виробництва Української студії хронікально-документальних фільмів [13].

Цікавим документом є видання «Письменники України – жертви сталінських репресій» [14], у якому вперше поіменно названо літераторів України – безневинних жертв сталінського терору. У цьому виданні вміщено біографії і висвітлено драматичний життєвий шлях багатьох представників української інтелігенції, яких переслідував сталінський режим. У збірнику розкрито механізми політичних репресій, які здійснювала тоталітарна влада стосовно діячів культури й науки в Україні, у тому числі в повоєнний період.

У вивченні проблем духовного життя радянського суспільства 40–50-х рр. ХХ ст. важливе значення мають документальні публікації сучасних російських дослідників. Це – збірники документів і матеріалів «Влада і художня інтелігенція: Документи ЦК РКП(б)–ВКП(б), ВНК–ОДПУ–НКВС про культурну політику. 1917–1953» [15], «Історія радянської політичної цензури: Документи і коментарі» [16], ««Літературний фронт». Історія політичної цензури 1932–1946 рр.» [17], у яких особливу увагу звернуто на проблеми політико-ідеологічної цензури, інші форми контролю влади за духовним життям, діяльністю творчої і наукової інтелігенції.

Окрему групу джерел становлять спогади. Джерела цього жанру не позбавлені певного суб'єктивізму, проте їхня цінність полягає в тому, що в них зафіксовано такі факти та явища, про які переважно не залишилося документальних свідчень. Ідеться насамперед про щоденники та спогади О. Довженка «Україна в огні. Кіноповість. Щоденник», Ю. Сливки «Академік Іван Петрович Крип'якевич» та ін. Значний інтерес викликає книга М. Нечиталюка «Честь праці!», присвячена академікові М. Возняку, у якій вміщено спогади колишніх аспірантів університету, наукових працівників та інших його сучасників. Із цих спогадів можна простежити непросту долю вченого, гоніння на нього, а також ідеологічні переслідування відділу літератури й фольклору НАН УРСР, Львівського університету імені Івана Франка. Під час написання статті використано спогади радянських керівників, які працювали в другій половині 1940-х – на початку 1950-х рр. в Україні. У мемуарах М. Хрущова і Л. Кагановича [18] відображено їхню оцінку багатьох явищ і подій, які відбувалися в означений період в республіці. Спогади цих діячів сприяють кращому розумінню мотивації, логіки поведінки тодішньої влади, хоча, водночас, відзначаються обережними критичними зауваженнями про сталінські часи. Зрозуміло, обидва автори свідомо уникали багатьох проблем і «незручних» питань.

У процесі дослідження останнього періоду сталінщини варто проаналізувати матеріали періодичної преси. Вони слугують не лише інформаційним джерелом, а й відображають окремі аспекти суспільно-політичного та духовно-культурного процесу. В роботі джерелознавчого вивчення «ждановщини» використано періодику радянських часів, зокрема газети «Радянська Україна», «Літературна газета», «Вільна Україна», «Закарпатська правда», «Радянська Волинь», «Червоний прапор», журнали «Большовик України», «Трибуна лектора», «Радянське мистецтво», союзні видання – «Правда», «Известия», «Культура и жизнь». Цей вид джерел не завжди об'єктивно й повно віддзеркалює реалії тодішнього життя, а тому вимагає критичного підходу, зіставлення з іншими джерелами.

Висновки. Під час пошукової роботи виявлено новий фактичний матеріал, зокрема неопубліковані архівні документи, які вперше введено в науковий обіг. Системне опрацювання різноманітних джерел, яке ґрунтується на принципах наукової критики, дало змогу дослідити означену проблему.

Отже, аналіз історіографії досліджуваної проблеми засвідчує, що історія України другої половини 1940-х – на початку 1950-х рр. привертає пильну увагу вітчизняних та зарубіжних учених. Однак політико-ідеологічні кампанії в Україні того періоду, їх витоки, хід та наслідки ще не були об'єктом спеціального дослідження, що й зумовило потребу їх критичного осмислення в контексті політичної історії України середини ХХ ст.

Список використаних джерел та літератури

1. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1898–1971). – Т. 6 : 1941–1954. – К. : Політвидав України, 1980. – 524 с.
2. Комуністична партія України в революціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т. 2. – К. : Політвидав України, 1977. – 430 с.
3. Сборник законов Украинской РСР и указов Президиума Верховного Совета Украинской РСР. 1938–1979 : в 2 т. Т. 1. – 740 с., Т. 2. – 648 с. – Киев : Политиздат Украины, 1980.
4. Культурне будівництво в Українській РСР. Червень 1941–1950. – К. : [б. в.], 1989. – 576 с.
5. Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР. 1939–1979 : зб. док. та матеріалів. – К. : Наук. думка, 1980. – 548 с.
6. Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали. 1939–1953. – Т. 1 / за ред. Ю. Ю. Сливки. – К. : [б. в.], 1995. – 747 с.
7. У лещатах тоталітаризму: перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956 рр.) : зб. док. і матеріалів : у 2-х ч. – К. : [б. в.], 1996. – Ч. I. – 146 с. ; ч. II. – 247 с.
8. Національні відносини в Україні у ХХ ст. : зб. док. і матеріалів. – К. : Наук. думка, 1994. – 557 с.
9. Україна у ХХ столітті : зб. док. і матеріалів. – К. : Вища шк., 2000. – 350 с.
10. Літопис нескореної України : док., матеріали, спогади. – Львів : Просвіта, 1993. Кн. 1. – 797 с. ; кн. 2. – 1997. – 786 с.
11. Десять буремних літ: Західноукраїнські землі в 1944–1953 роках. Нові документи і матеріали / упоряд. В. Сергійчук. – К. : Дніпро, 1998. – 944 с.
12. Українська суспільно-політична думка у ХХ ст. : док. і матеріали. – Т. III. – К. : Сучасність, 1983. – 443 с.
13. Кінолітопис. Анотований каталог кіножурналів, документальних фільмів і кіно сюжетів (червень 1945–1955). – К. : [б. в.], 2002. – 565 с.
14. З порога смерті: Письменники України – жертви сталінський репресій. – К. : [б. в.], 1991. – 486 с.
15. «Літературний фронт». История политической цензуры 1932–1946 гг. : сб. док. – М. : [б. и.], 1994.
16. Власть и художественная интеллигенция : Документы ЦК РКП(б)–ВКП(б), ВЧК–ОГПУ–НКВД о культурной политике. 1917–1953. – М. : [б. и.], 1999.
17. История советской политической цензуры: Документы и комментарии. – М. : РОССПЭН, 1997. – 672 с.
18. Довженко О. Україна в огні. Кіноповість. Щоденник / О. Довженко. – К. : [б. в.], 1990. – 575 с. ; Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність : зб. наук. пр. – Львів : [б. в.], 2001. – 960 с. ; Каганович Л. М. Памятные записки рабочего, коммуниста-большевика, профсоюзного, партийного и советско-государственного работника / Л. М. Каганович. – М. : [б. и.], 1996 ; Мемуары М. С. Хрущева // Вопр. истории. – 1991. – № 1, 11 ; Нечиталюк М. «Честь праці!»: Академік Михайло Возняк у спогадах та публікаціях / М. Нечиталюк. – Львів : [б. в.], 2000. – 424 с. ; Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник на пошану професора Ю. Сливки : зб. наук. пр. Вип. 7. – Львів : [б. в.], 2000. – 960 с.

Aneta Boldyrew

Sytuacja dziecka na ziemiach polskich w czasie II wojny światowej w historiografii z zakresu historii wychowania

Болдирєв Анета. Становище дітей у Польщі під час Другої світової війни в галузі історії освіти. В історіографії освіти основним питанням є становище дітей під час окупації 1939–1945 рр. та організації й функціонування освіти. Умови існування дітей і вплив реальності на їх спілкування, психіку і фізичний розвиток докладно не обговорювалися. Розглядається теза про необхідність дослідження травми воєнного часу, як наслідок війни.

Ключові слова: становище дітей у 1939–1945 рр., таємниці освіти, «діти війни».